

СФЕРА ПОСЛУГ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ МІСЦЬ

Ключові слова: сфера послуг, теорія центральних місць, центральне місце, залежні місця, ієрархія центрів сфери послуг, радіус впливу, зона обслуговування.

Вступ. Постановка проблеми. Дослідження територіальної диференціації сфери послуг залишається одним із важливих напрямів соціально-економічної географії. Особливо актуальним у наш час є звернення до класичних ринкових концепцій розміщення виробництва товарів і надання послуг, однією з яких є теорія центральних місць Кристаллера-Льоша. У радянський час ринковий зміст зазначених теоретичних розробок затушовувався, а самі вони пристосовувались під критерії планової економіки. Наразі зростає необхідність пошуку моделей оптимального розміщення сфери послуг, які сприяли б не лише визначенню шляхів максимального задоволення потреб споживачів, але й зростанню прибутковості діяльності закладів обслуговування населення. В сучасних економічних умовах України розвиток мереж обслуговування відбувається

здебільшого спонтанно, без наукового осмислення та теоретичного обґрунтування. Саме тому, імплементація класичних моделей розміщення сфери послуг, які реалізовані в теорії центральних місць, набуває особливого практичного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одними з перших спробу обґрунтування раціонального розміщення сфери послуг зробили у своїх працях, що нині стали класичними, німецькі вчені В. Кристаллер та А. Льош. У нашій країні їх ідеї набули популярності лише в другій половині ХХ ст., причому в умовах планового господарства спочатку негласно впроваджувались у розробки схем містобудування та районного планування. Починаючи з середини 70-х рр. ХХ ст., теорія центральних місць знаходить відображення у роботах ряду науковців різних галузей знань – О. Алексеєва, Н. Дьоміна, С. Ковальова, А. Кочерги, Д. Лухманова, Л. Меркушевої, Н. Поросенкової, Б. Родомана, та ін. На сучасному етапі розвитку науки розміщення усього спектру галузей обслуговування населення практично не розглядається. Переважно розвиваються лише галузеві напрями суспільно-географічного вивчення сфери послуг: системи освіти (Т. Мельниченко), охорони здоров'я (І. Мартусенко), торгівлі (В. Дорошенко, І. Осіпчук) та ін. Комплексних досліджень сфери послуг, заснованих на застосуванні класичних теорій, практично немає, що і зумовило необхідність виконання запропонованої роботи.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні центрів сфери послуг Чернігівської області з позицій теорії центральних місць Кристаллера-Льоша для визначення їх ролі в обслуговуванні населення. Досягнення поставленої мети передбачає виявлення на території області центрів сфери послуг різних типів, встановлення їх ієрархії, зон впливу, місця в обслуговуванні населення, підтвердження або спростування дієвості основних положень теорії центральних місць стосовно центрів сфери послуг Чернігівщини.

Виклад основного матеріалу. Одна з найкрасивіших теорій географічної науки – теорія центральних місць – була сформульована В. Кристаллером, учнем А. Вебера, й викладена у його дисертації "Центральні місця Південної Німеччини" (1933 р.). Виходячи з постулату, що локалізація економічної діяльності визначається, головним чином, умовами попиту і пропозиції, автором було розроблено модель просторового розміщення населених пунктів. Абстрагуючись від дії ряду факторів реального географічного простору і вважаючи, що попит на товари та послуги зменшується в міру віддалення від місця їх виробництва, він допустив, що зони збуту повинна мати форму круга або, для практичної зручності, правильного шестикутника. Місце реалізації товарів і послуг має знаходитись в його центрі, тобто є «центральним місцем», а усі інші поселення - «залежними місцями». Згідно такої моделі, існує ієрархія центральних місць, від якої залежать зв'язки між центрами різних рангів. Зони обслуговування центрів нижчого рангу входять у зони обслуговування

центрів вищого рангу, які, в свою чергу, входять у зони впливу центрів ще вищого рангу і т.д.

Ідеї В. Кристаллера знайшли розвиток у науковій творчості А. Льоша. В його головній праці «Просторова організація господарства» (1940 р.) дається більш строгі пояснення формуванню ринкових зон та ієрархії центрів, розширено сферу застосування теорії на різні види виробничої діяльності, запропоновано нові принципи побудови економічного ландшафту з урахуванням агломераційного ефекту. На відміну від В. Кристаллера, концепція А. Льоша передбачає необхідність урахування низки чинників: особливостей податкової системи, конкуренції, державних кордонів, впливу технічного прогресу та ін. Враховуючи внесок обох вчених у дослідження розміщення виробничої діяльності і сфери послуг, зазначена теорія ввійшла в науковий обіг під назвою: «Теорія центральних місць Кристаллера-Льоша».

Загалом теорія Кристаллера-Льоша пояснює, чому одні товари та послуги повинні вироблятися (надаватися) в кожному населеному пункті (продаж продуктів першої необхідності), інші – в середніх поселеннях (продаж звичайного одягу, надання основних побутових послуг), ще інші – тільки у великих містах (продаж предметів розкоші, послуги театрів, музеїв і т.д.). Кожне центральне місце має тим більшу зону збуту, чим вищий його рівень ієрархії. Крім продукції, характерної для зони свого рангу, центр виробляє (надає) товари і послуги, типові для всіх центрів нижчих рангів [1].

Теорія центральних місць Кристаллера-Льоша знаходить підтвердження у територіальній організації сфери послуг обласних систем розселення України, зокрема, її закономірності добре прослідковуються на Чернігівщині. Оскільки Чернігівська область знаходиться на півночі України і межує не тільки з її областями - Сумською, Полтавською, Київською, але й з іншими державами - Білоруссю та Росією, населення має доступ як до вітчизняних, так і до зарубіжних товарів та послуг.

За місцем у системі обслуговування населення та набором послуг на території Чернігівщини можна виділити наступні типи центральних місць: обласний центр, міжрайонні центри, районні центри, кущові центри, місцевих центри та локальні центри (рис. 1).

Обласний центр м. Чернігів з населенням 296,0 тис. чол. має найширший набір послуг і найбільшу зону впливу [9]. Він одночасно поєднує функції обслуговування нижчих рангів: для власних жителів він є локальним центром, для жителів приміської зони – місцевим центром, для споживачів із сусідніх сільських рад – кущовим, для жителів адміністративного району – районним, для населення сусідніх районів – міжрайонним, а для населення всієї області – обласним центром. Споживачі можуть тут отримати весь спектр послуг, починаючи від повсякденних і закінчуючи рідкоепізодичними. Роль міста як обласного центру забезпечується наявністю закладів усіх галузей сфери послуг обласного значення, зокрема, таких як обласні театри, обласні бібліотеки, обласні музеї, обласні заклади охорони здоров'я, зв'язку та ін. Стосовно ролі міста Чернігова як місцевого

центру, слід особливо наголосити на його функції всебічного сприяння соціальному становленню та розвитку дітей і молоді, задоволенню їх потреб в освіті, творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля, що забезпечується завдяки функціонуванню ряду установ. Вплив Чернігова як обласного центру поширюється на зону понад 3-годинної доступності. Масові поїздки мешканців у межах цієї зони не є характерними, тут переважають цільові рідкоепізодичні та епізодичні поїздки. Вигідне географічне положення - близькість до столиці України, до прикордонних областей Росії та Білорусі, чудові природні ландшафти, а також наявність у Чернігові третини пам'яток домонгольського періоду, які збереглися в Україні, – все це є важливими умовами для розвитку туризму. Враховуючи історико-культурну та географічну специфіку міста, туризм проголошений одним із пріоритетних напрямів його соціально-економічного розвитку.

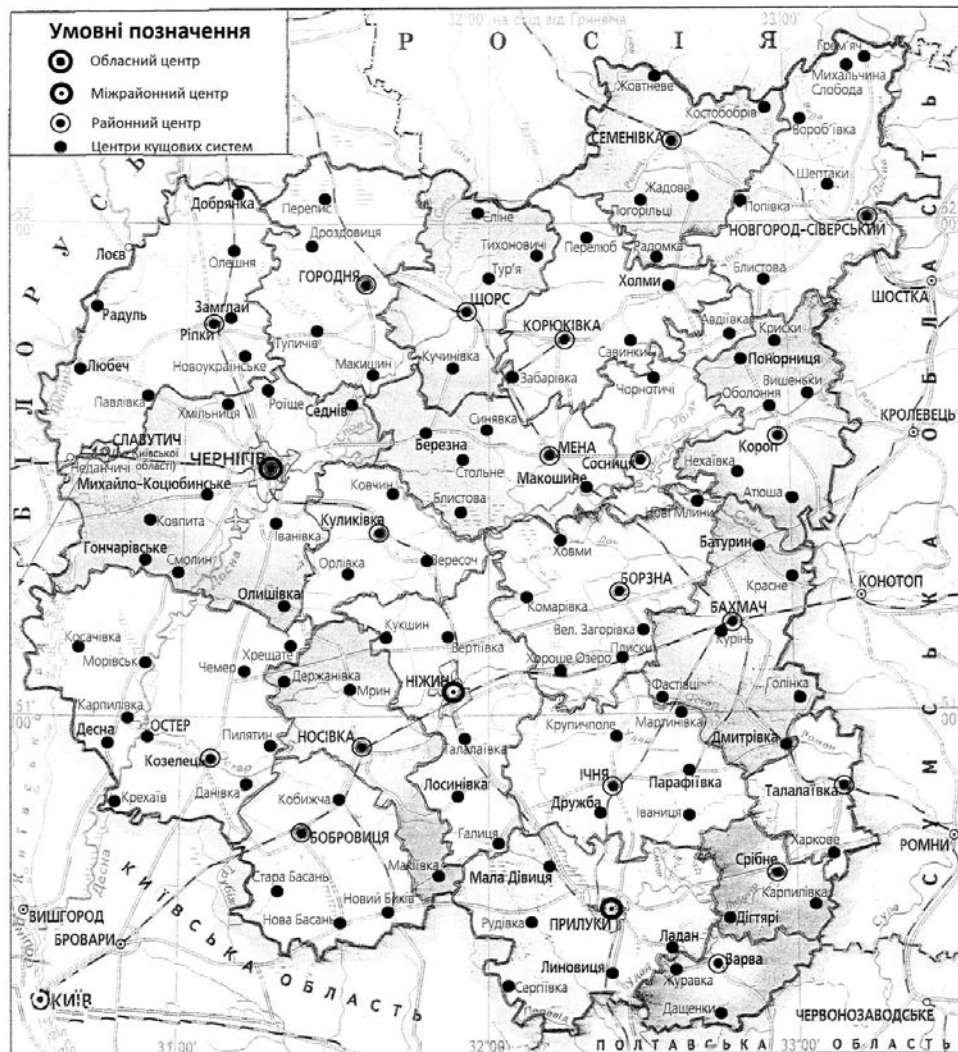

Рис. 1. Типи центральних місць системи обслуговування населення Чернігівської області

В ієрархії центрів обслуговування наступним рангом після обласного є міжрайонний. Міжрайонні центри – це міста обласного підпорядкування

Чернігів, Ніжин та Прилуки (табл.1). Ніжин – місто з населенням 73,3 тис. чол., Прилуки – 58,5 тис. чол. Їх вплив поширюється на території кількох сусідніх адміністративних районів. Значення Ніжина як центру сфери послуг міжрайонного рівня посилюється його вигідним географічним положенням, що свого часу посприяло зростанню самого населеного пункту. Саме ці три міста ділять між собою зони впливу в області і надають мешканцям територій, які до них тяжіють, послуги епізодичного або рідкоепізодичного попиту. Це можуть бути медичні, освітні послуги або послуги щодо купівлі товарів, які відсутні в пересічних районних центрах. Власному населенню міст і районів надаються повсякденні та періодичні послуги - житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, торгівлі, охорони здоров'я, освіти, транспорту, зв'язку та ін. Міжрайонні центри пропонують широкий спектр послуг побутового обслуговування: шиномонтаж і технічне обслуговування приватного автотранспорту, послуги з автоперевезення, перукарські, салонів краси, весільні, фотосалонів, ритуальні та ін. Їх надають численні міські підприємства й фірми, переважно з сектору малого і середнього приватного бізнесу. Радіус обслуговування міжрайонних центрів охоплює територію 2-2,5- годинної доступності.

Табл. 1.

Міжрайонні центри сфери послуг Чернігівської області

Галузь сфери послуг	Кількість закладів		
	Чернігів	Ніжин	Прилуки
Торгівля	1019 магазинів, торговою площею понад 155.2 тис. кв.м.	близько 150 закладів роздрібною торгівлі	близько 120 закладів роздрібною торгівлі
Ресторанне господарство	369 заклади на 22.4 тис. посадочних місць	близько 50 закладів на 7.1 тис. посадочних місць	близько 40 закладів на 5.6 тис. посадочних місць
Зв'язок	108278 телефонних апаратів заг. користування, 30 відділень зв'язку, 15 інтернет-компаній	21028 телефонних апаратів заг. користування, 7 інтернет-компаній	21397 телефонних апаратів заг. користування, 3 інтернет-компанії, станція укр. мережі перманентних GPS-станцій
Транспорт	автовокзал, 2 автостанції, залізничний вокзал, річковий порт, аеропорт, 9 тролейбусних маршрутів, 45 автобусних маршрутів	аеродром, залізничний вокзал, автостанція	залізничний вокзал, автостанція
Банківська справа та фінансові послуги	31 відділення банків, 213 банкоматів, 19 консалтингових компаній	6 видів банків, 7 банкоматів,	6 видів банків, 5 банкоматів
Страховання та інші юридичні послуги	63 страхові компанії, 72 нотаріальні контори, 61 юридична компанія	5 страхових компаній, 2 юридичні компанії	4 страхові компанії

Освіта	56 ДНЗ, 42 ЗНЗ (у т.ч. гімназія, 6 ліцеїв, колегіум), 10 професійно-технічних закладів, 20 ВНЗ	12 ДНЗ, 3 ЗОШ I-II ступенів, 17 ЗОШ I-III ступенів (у тому числі 2 гімназії), вечірня школа, 2 ліцеї, 6 ПНЗ, 2 ПТУ, 4 ВНЗ	14 ДНЗ, 8 ЗОШ I-III ступенів, спеціалізована школа, 2 гімназії, НВК, 4 ПНЗ, 4 ВНЗ I-II рівня акредитації, професійний ліцей
Культура	144 об'єкти культурної спадщини, 23 бібліотеки, книжковий фонд – 562 примірники, 7 театрів, 7 музеїв, 11 закладів клубного типу, 2 кінотеатри	6 бібліотек, книжковий фонд – 390 примірників, кінотеатр, 6 музеїв, 30 пам'ятників, 10 інших закладів культури	2 будинки культури, 2 музеї, 5 бібліотек, книжковий фонд – 294 примірники, 7 церков та соборів, 30 пам'ятників, заклад клубного типу
Охорона здоров'я	23 заклади, 5392 лікарняних ліжка, 95 аптек	13 закладів, 595 лікарняних ліжок, близько 30 аптек	8 закладів, 570 лікарняних ліжок, 23 аптеки
Фізична культура та спорт	футбольний стадіон (додатково при ньому відкриті 4 секції), 19 ДСЮШ, 2 школи вищої спортивної майстерності, 2 басейни, 33 танцювальні студії	5 спортивних шкіл, фітнес-клуб, 3 спортивних клуби для дорослих	спортивна школа, додаткові секції з бойових мистецтв та спортивного туризму, 2 стадіони, 2 ковзанки
Соціальне забезпечення	11 державних установ, фонд соціального захисту інвалідів, 2 фонди соціального страхування, державна інспекція з питань праці, пенсійний фонд, дитячий будинок	Пенсійний фонд, 2 фонди соціального страхування, центри зайнятості, центр соціальних служб, Ніжинський дитячий будинок	5 державних закладів, 2 фонди страхування, пенсійний фонд
Рекреація і туризм	36 дитячих оздоровчих табори (180 місць), 96 туристичних фірм	16 дитячих оздоровчих табори, 3 туристичні фірми	25 дитячих оздоровчих табори, 2 туристичні фірми
Побутове обслуговування	16 готелів (700 номерів), 60 ательє, 19 бюро перекладів, 31 АЗС, 52 заклади друку та поліграфії, 20 СТО та мийок, 17 хімчисток	7 готелів (180 номерів), 10 АЗС	4 готелі (80 номерів), 10 АЗС,

Складено за матеріалами [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13]

До сфери впливу Чернігова потрапляють Чернігівський, Ріпкинський, Городнянський, Щорський, Корюківський, Сосницький, Менський, Куликівський та частково Семенівський, Козелецький і Новгород-Сіверський райони, тобто загалом його зона тяжіння охоплює всі північні та північно-західні райони області. Частковий вплив центру на Козелецький район пояснюється сусідством останнього з Київською областю та безпосередньою близькістю до м. Києва. Ніжин має найбільший вплив на Ніжинський, Борзнянський, Ічнянський, Носівський, частково Ічнянський, Бобровицький та Бахмацький райони. Прилуки поширюють свій вплив на Прилуцький, Варвинський та частково Срібнянський, Талалаївський, Ічнянський і Бахмацький райони. Радіус впливу міжрайонних центрів не поширюється на Коропський, частково Новгород-Сіверський, Срібнянський, Талалаївський,

Бахмацький, Козелецький та Бобровицький райони області, що пояснюється досить значною їх віддаленістю. Населення із зазначених районів отримує частину епізодичних та рідкоепізодичних послуг у міжрайонних центрах Сумської та Київської областей - Шостці, Конотопі, Ромнах, Броварах. Цьому сприяє їх територіальна близькість та наявність хорошого транспортного сполучення.

Районні центри обслуговування відіграють провідну роль в обслуговуванні жителів власних адміністративних районів. Вони містять повний набір підприємств і установ повсякденного, періодичного та епізодичного попиту. Тут знаходяться провідні підприємства кожної галузі обслуговування району. Радіус впливу районних центрів поширюється на територію 1-1,5-годинної доступності. Залежно від того, потреби яких категорій споживачів задовольняються, такі центри мають також місцеве і локальне значення. У зоні впливу районних центрів відбуваються інтенсивні масові поїздки населення задля одержання послуг першої необхідності. Часто виникає ситуація, коли населення, що проживає на межі районів, звертається за послугами до центрів сусідніх районів, оскільки знаходиться територіально ближче до них або має з ними краще транспортне сполучення.

Центри кущових систем обслуговування – великі села або селища міського типу, в яких у минулому діяли великі промислові підприємства (наприклад, цукровий завод у смт Парафіївка Ічнянського району), або, які мали статус районних центрів (наприклад, смт Дмитрівка сучасного Бахмацького району). Вони і нині зберігають соціальну інфраструктуру, що дозволяє надавати повсякденні, періодичні і частково епізодичні послуги жителям поселень кількох прилеглих сільських рад.

Місцеві центри формуються у селах-центрах сільських рад і відповідно обслуговують жителів поселень усієї адміністративної території. Тут населення отримує, в основному, повсякденні і періодичні послуги - освітні, культурні, первинної ланки охорони здоров'я, торгівлі, зв'язку (поштові відділення), громадського транспорту.

Локальними є центри, що склались на базі рядових сіл і надають жителям послуги першої необхідності, – забезпечують найважливішими товарами, первинними освітніми та медичними послугами. Зона впливу локальних центрів обмежується розмірами самих поселень. Такі села на сьогодні забезпечені автобусним сполученням, що дозволяє їх мешканцям здійснювати поїздки до центрів більш високого рангу.

Висновки і перспективи подальших розвідок. За підсумками виконаної роботи можна зробити висновок, основні закономірності, викладені у теорії центральних місць Кристаллера-Льоша знаходять підтвердження у системі центрів обслуговування Чернігівської області:

- локальні центри мають 1 (дуже рідко 2) заклади сфери послуг, місцеві центри – по 2-3 заклади, кущові – не менше 5 і т.д. Чернігів є найбільшим центральним місцем області – тут розташовується максимальна кількість підприємств і установ кожної з галузей сфери послуг, наприклад, 1019

магазинів, 369 підприємств ресторанного господарства, 31 відділення банків, 56 дошкільних закладів, 42 школи і т.д;

- у кожному центрі наступного рангу розширюється набір (перелік) надаваних послуг: в локальних центрах представлено до 5 видів послуг, у місцевих – до 10, у кущових до – 12, у районних - повний набір масових послуг, у міжрайонних центрах - до масових послуг додаються спеціалізовані, а в обласному - ще й унікальні;

- послуги вищих рангів, зокрема послуги спеціалізованих лікувальних центрів, вищих навчальних закладів, професійних закладів культури, фізичної культури та спорту тощо можна отримати лише у центрах високого рангу – Ніжині, Прилуках, Чернігові;

- ієрархія центрів обслуговування представлена наступним чином: найвищий ранг обслуговування представлений єдиним центром – м. Чернігів, міжрайонних центрів обслуговування – 3, районних центрів обслуговування – 22, кущових – 125, місцевих – 537, локальних – 1691. Тобто кількість центральних місць зростає в міру зменшення порядку рангу. Кожен центр вищого рангу має набір послуг попереднього рангу: наприклад, м. Ніжин як міжрайонний центр обслуговування містить увесь спектр освітніх послуг районних центрів, але додатково тут з'являються ще 4 вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації;

- розвиток сфери послуг насамперед залежить від потреб населення самого центру, і лише потім залежних місць, оскільки жителі центральних місць, наприклад, Чернігова, Ніжина, Прилук, районних центрів частіше користуються наявними у центрах послугами, а споживачі із залежних центрів – рідше, оскільки вони прямують до центральних місць заради отримання послуг, яких не мають за місцем проживання;

- оскільки впродовж останніх десятиліть в області не відбувалось інтенсивного розвитку продуктивних сил, тривали процеси депопуляції, то зменшення кількості центрів нижчих рангів і зростання кількості вищих не спостерігалось. Навіть надання Батурина статусу міста суттєво не змінило його місця в ієрархії центрів обслуговування населення.

Розроблена видатними науковцями першої половини ХХ ст. В. Кристаллером та А. Льюшем теорія центральних місць і нині залишається дієвим інструментом дослідження територіальної організації сфери послуг країн і регіонів. Її основні положення можуть бути використані для обґрунтування ієрархії центрів і систем обслуговування, розробки оптимальних стратегій розміщення мереж сфери послуг у різних областях України, що суттєво відрізняються за історичними та природними особливостями, рівнем соціально-економічного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Гаврилов А. И. Региональная экономика и управление: учебное пособие для вузов/ А. И. Гаврилов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 239 с.

2. Занадворов В. С. Экономика города: (Ввод. курс): учеб. пособие/ В. С. Занадворов, А. В. Занадворова// Ин-т «Открытое о-во». – М.: Магистр, 1997. – 273 с.
3. Качан Є. П. Регіональна економіка: підручник/ Є. П. Качан. – К.: Знання, 2011. – 670 с.
4. Коркина Т. А. Теория современного города: учеб. пособие/ Т. А. Коркина, Б. В. Савенков. – Челябинск: Челяб. гос. ун-т., 2010. – 180 с.
5. Липец Ю. Г. География мирового хозяйства: учеб. пособие для студентов/ Ю. Г. Липец, В. А. Пуляркин, С. Б. Шлихтер — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 400 с.).
6. Чернігівська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://cg.gov.ua/>.
7. Чернігівська районна державна адміністрація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://chadm.cg.gov.ua>.
8. Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/>.
9. Головне управління статистики у Чернігівській області [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://chernigivstat.gov.ua>.
10. Офіційний сайт Ніжинської міської ради [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://www.nizhynrada.org>.
11. Прилуки [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://www.pryluku.osp-ua.info>.
12. Офіційний веб-портал міста Прилуки [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://www.pryluku.org/>.
13. Справочник України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: <http://namapi.com.ua/>.

Шпарага Т.І., Циганок М. Л. Сфера послуг Чернігівської області у світлі теорії центральних місць

Розкрито сутність теорії центральних місць Кристаллера-Льоша. Обґрунтовано особливості її застосування для суспільно-географічних досліджень сфери послуг. Проведено апробацію теорії на прикладі Чернігівської області України. Виділені центри сфери послуг різних типів, встановлено їх ієрархію, зони впливу, місце в системі обслуговування населення.

Ключові слова: сфера послуг, теорія центральних місць, центральне місце, залежні місця, ієрархія центрів сфери послуг, радіус впливу, зона обслуговування.

Shparaga T.I., Tsyganok M.L. Human services of Chernihiv region in the frames of Central places theory

The essence of the Christaller&Lösch central places theory is disclosed. The peculiarities of its application to for socio-geographic investigations of services are explored. The approbation of this theory via the example of Chernihiv region in Ukraine is proposed. The service centers of various types, their hierarchy, influence zone as well as their role in public services are investigated.

Keywords: services, Central places theory, central place, dependent place, hierarchy of service centers, the radius of influence, service area.

Шпарага Т.И., Цыганок М.Л. Сфера услуг Черниговской области в свете теории центральных мест

Раскрыта сущность теории центральных мест Кристаллера-Леша. Обоснованы особенности ее применения для общественно-географических исследований сферы услуг. Проведена апробация теории на примере Черниговской области Украины. Выделены центры сферы услуг различных типов, установлена их иерархия, зоны влияния, место в системе обслуживания населения.

Ключевые слова: сфера услуг, теория центральных мест, центральное место, зависимые места, иерархия центров сферы услуг, радиус влияния, зона обслуживания.